

ВІДГУК
офіційного опонента на дисертацію Карікова Сергія Анатолійовича
«Лютеранська конфесіоналізація в політиці саксонських
правителів у 1525 – 1580 рр.»,
подану на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук
за спеціальністю 07.00.02 – всесвітня історія

Вивчення подій європейської історії XVI століття через призму конфесіоналізації належить до стратегічних і актуальних напрямків сучасної історіографії. Інтерес до цієї проблематики обумовлений тим, що дослідження її відкривають нові можливості для з'ясування процесу становлення ранньої модерної державності та релігійного життя. Тема конфесіоналізації в Саксонії важлива тим, що в цьому регіоні раніше ніж в інших, розпочалося будівництво нових релігійних інститутів, були проведені реформи в соціальній та освітній сферах, визначені відносини світської влади та євангелічної церкви. Значною мірою цей досвід було використано в інших регіонах не лише Німеччині, а й в інших країнах Європи.

В історичній літературі дослідники зосереджують головну увагу на історії ранньої Реформації, революції «простого народу», боротьбі різних релігійно-політичних таборів та угруповань. Нещодавній 500-річний ювілей цієї події також сприяв посиленню інтересу до початкової стадії реформаційного руху. В той же час пізні реформаційні процеси залишаються менш визначеними, що призвело до певної диспропорції у вистеленні даної епохи. Відтак, слід вітати звернення автора до дослідження даної проблематики.

Дисертація виконана на кафедрі історії стародавнього світу та середніх віків історичного факультету Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна в межах комплексної науково-дослідної теми «Економіка, суспільні рухи та ідеологія у європейських країнах у добу переходу від феодалізму до капіталізму» (номер державної реєстрації 0112U004752).

Структура рецензованої дисертації є логічно побудованою і зумовлена комплексом її дослідницьких завдань.

Наукова новизна дисертаційної роботи полягає в тому, що вона вирішує актуальну наукову проблему, що не була предметом спеціального дослідження.

У першому розділі «Історіографія, джерельна база та методологія дослідження» проаналізовано стан наукової розробки теми, охарактеризовано джерельну базу дослідження, визначено теоретико-методологічні аспекти вивчення поставлених проблем. Автор здійснив історіографічний аналіз теми, переконливо показав різні підходи до визначення характеру німецької Реформації та конфесіоналізації. Цілком обгрунтовано дисертант розглядає утвердження концепції конфесіоналізації в західнонімецькій історіографії 60-70-х рр. XX ст. Слід погодитися з твердженням про те, що найбільш вагомий внесок в її розробку здійснили В.

Райнхард, Х. Шіллінг та їхніх послідовники. У вітчизняній історіографії Ю. Голубкін не лише наголосив на необхідності активізації досліджень пізньої Реформації, а й звернувся до вивчення теологічних та практичних основ формування нової євангелічної церковної організації. Аналітичний підхід до історіографічної спадщини дозволив дисертанту чітко окреслити сучасний стан вивчення теми і сформулювати стратегію власного наукового пошуку, визначити шляхи і методи розв'язання поставлених проблем.

Комплексне дослідження даної теми здійснено С. А. Каріковим на основі використання широкого кола різноманітних джерел, актів рейхстагів, офіційних документів канцелярій саксонських правителів, євангелічних статутів, що регулювали новий церковний устрій. Цілком виправдано автор здійснив аналіз віросповідальних документів та матеріалів, інструкцій для проведення візитацій, теологічних трактатів, полемічних та апологетичних творів та епістолярної спадщини ключових постатей у створенні нової релігійної організації, Лютера, Меланхтона. В роботі використані різноманітні видання документів з історії Реформації.

В роботі з джерелами дисертант демонструє високий професійний рівень аналізу, визначення репрезентативності як окремих груп документів і матеріалів, так і усієї сукупності джерел, здатність до їх нового прочитання у поєднанні із сучасними методами дослідження.

У другому розділі «Політична діяльність саксонських правителів середини 20-80-х рр. XVI ст.: конфесійний аспект» автор проаналізував релігійно-політичний розвиток Саксонії. При цьому цілком виправдано зосереджено увагу на з'ясуванні політичного і конфесійного протистояння імператорської влади і територіальних правителів, а також на боротьбі між двома гілками саксонського дому, ернестинів та альбертинів. У даному розділі дисертації ретельно досліджено особливості політичного устрою саксонських земель, що далось взнаки в церковній політиці їх правителів, зокрема курфюрста Фрідріха Саксонського та герцога Георга Саксонського. Для доведення тези про центральну роль Саксонії в Реформації дисертант здійснив глибокий аналіз формування релігійно-політичних союзів, зокрема Гота-Торгауського союзу, який відіграв ключову роль у консолідації протестантських сил.

С. А. Каріков цілком виправдано стверджує про обмеженість визначення пізньої Реформації як «князівської» й пропонує більш широке поняття територіалізації та «одержавлення» реформаційного процесу. При цьому він виважено підійшов до з'ясування співвідношення світської та релігійної компоненти у конфесійній політиці князів. В роботі простежено трансформацію реформаційного руху, його перехід у стадію лютеранської конфесіоналізації в німецьких землях. Визначено її основні етапи.

Оригінальними й науково обґрунтованими є положення дисертації про вплив Саксонії на проведення лютеранської конфесіоналізації в інших німецьких землях. Ключове значення для утвердження лютеранства мали зміни у політичному курсі правителів саксонського герцогства. Слід погодитися з твердженням автора про те, що вирішальну роль у цьому мав

перехід влади після смерті герцога Георга до його брата Генріха, який намагався використати реформаційні створення нової конфесійної системи для зміцнення своєї влади. Водночас С. А. Каріков цілком слушно звернув увагу на посилення протистояння між курфюрстом та герцогом, що призвело до загострення релігійно-політичної боротьби в Саксонії.

Новим та оригінальним є дослідження проблеми розбіжностей у конфесійній політиці двох гілок дому Веттінів, альбертинів та ернестинів в середині XVI століття. Слід погодитися з думкою автора про те, що конфесійний чинник стає одним із засобів боротьби за посилення влади, зокрема за статус курфюрста, що було використано герцогом Моріцем Саксонським. Для доведення цієї тези С. А. Каріков простежив зміни в політиці князя, його зближення з імператором Карлом V й дійшов обґрунтованого висновку згідно якого, політика нейтралітету та відмова від участі у Шмалькальденському союзі в період загострення релігійно-політичного протистояння в Імперії суттєво змінили співвідношення сил католиків і протестантів. Такої позиції було достатньо для того, щоб здобути підтримку імператора у боротьбі за статус курфюрста. Цікавим й достатньо доведеним є аналіз автором ситуації, що склалася після Віттенберзької капітуляції та переходу титули Курфюрста до альбертинської лінії.

Цілком логічним є звернення дисертанта до вивчення внутрішньої політики Моріца Саксонського. Вкоріненість лютеранської конфесії змусила курфюрста продовжити політику її укріплення на нових нормативних засадах, що сприяло стабілізації політичної ситуації в Саксонії. Цінність спостережень і положень, сформульованих С. А. Каріковим, полягають у тому, що йому вдалося показати важливу роль конфесійного чинника у проведенні активної зовнішньої політики та зміцнення територіальної державності Саксонії. Проведений автором аналіз дає можливість по-новому оцінити участь Саксонії в укладанні Аугсбурзького релігійного миру 1555 року. При цьому слід погодитися з автором в тому, що Аугсбурзький релігійний мир слід розглядати не як початок конфесіоналізації, а як її новий етап. На основі аналізу лютеранської конфесіоналізації за часів правління Августа I, С. А. Каріков цілком виправдано зосередив увагу на визначенні особливостей її реалізації на цьому етапі. Не викликає заперечень положення про те, що специфіка політики нового правителя була обумовлена його намаганнями уникати загострення з імперською владою і забезпечити централізацію влади в своїх землях. Автор обґрунтовано кваліфікує зміни, що відбулися в цей період як процес формування раннього абсолютизму.

У третьому розділі «Лютеранська теологія і територіальна організація євангелічної церкви в саксонських землях конфесійної доби» цілком логічно й обґрунтовано С. А. Каріков розглядає іншу складову конфесіоналізації – структурні зміни в релігійній, політичній та соціальній сферах. Лаконічною й змістовною є характеристика раннього реформаційного руху в саксонських землях, внаслідок якого утворилися умови для проведення політики конфесіоналізації. Автор докладно проаналізував теологічні принципи конфесійного будівництва створення нової євангелічної організації. Слід

погодитися з висновком автора про ключову роль візитацій у забезпеченні контролю територіальної влади над діяльністю євангелічних громад та священнослужителів. У дисертації докладно проаналізовано основні принципи таких інспекцій, сформульовані в настановах та інструкція, простежено їх основні етапи. Не викликає заперечень твердження автора про наміри територіальної влади при проведенні візитацій спиратися на місцеві кадри священнослужителів й водночас посилити свою роль у вирішенні конфесійних питань.

Переконалим є висновок автора про те, що візитації в Саксонії стали свого роду зразком для здійснення аналогічних інспекцій та перетворень в інших євангелічних територіях Німеччини. При з'ясуванні принципів відносин між світською владою і територіальною церковною організацією, автор цілком виправдано звернувся до аналізу євангелічних статутів. Не викликає заперечень твердження дисертанта про те, що саксонські реформатори сформулювали основні принципи регламентації нового церковного устрою для різних територій Німеччини. При цьому автор не зводить створення теоретичних та практичних засад нової релігійної організації до діяльності Лютера, а вказує на активну участь у цьому процесі інших реформаторів. При цьому особливу роль у поширенні лютеранства він відводить одному із найближчих соратників Лютера Йоганну Бугенхагену.

В окремому підрозділі С. А. Каріков проаналізував віросповідні книги, які заклали фундамент лютеранської конфесіоналізації в Саксонії та інших територіях Німеччини. Дані церковно-теологічні документи неодноразово ставали предметом уваги істориків церкви. Натомість С. А. Каріков звернувся до малодослідженого аспекту – впровадження їх у практику повсякденного життя нової релігійної організації. Автор не поділяє твердження протестантських істориків про «тріумфальне» утвердження нової євангельської церковної організації, а показує складність і суперечливість цього процесу. Зокрема, він обґрунтовано акцентує увагу не лише на протидії цьому процесу з боку прихильників папської церкви, а й висвітлює гострі теологічні дискусії та розбіжності всередині лютеранського табору. Автор не лише ретельно простежив перебіг дискусії, а й визначив шляхи формування лютеранської ортодоксії. Цінним є те, що автор використовує антропологічний підхід до визначення позицій її учасників, зазначає зміну покоління реформаторів, що, безперечно, мало значний вплив на перебіг конфесійного процесу. Не викликає заперечень положення про те, що «Книга згоди» 1580 р. стає одним із фундаментальних віросповідних творів, що засвідчила оформлення ортодоксії й сприяла проведенню офіційної конфесіоналізації у більшості територіальних євангелічних церков Німеччини.

У четвертому розділі «Соціокультурна специфіка лютеранської конфесіоналізації в Саксонії. Освіта в системі конфесійних перетворень» проаналізовано соціальні аспекти конфесійних змін, визначено роль освіти у здійсненні конфесіоналізації в Саксонії. Позитивною рисою рецензованої дисертації є висвітлення впливу лютеранської конфесіоналізації на соціальні

практики в Саксонії та інших землях. Автор цілком виправдано пов'язує це з наведенням «порядку» в німецьких землях після Селянської війни. Для доведення тези про «соціальне дисциплінування» в роботі проаналізовано поліцейські статuti, які призначалися для контролю поведінки місцевого населення, його лояльності до влади і церкви, згуртування лютеранської громади. Доведеним є твердження автора про те, що політика встановлення дисципліни мала на меті посилення контролю саксонських правителів над суспільством, зміцнення їх влади у межах своїх земель.

Однією із головних складових лютеранської конфесіоналізації автор розглядає перетворення в галузі шкільної та університетської освіти. Реформи в освіті він пояснює прагненням реформаторів знайти підтримку серед молодого покоління. Створення нової системи освіти, що охопила різні рівні навчальних закладів стали можливими завдяки підтримці, наданій школам та університетам з боку саксонських правителів. Не викликає заперечень твердження дисертанта про те, що політика саксонських правителів забезпечувала, з одного боку, реалізацію намірів реформаторів, а іншого, мала на меті зміцнення земельної держави.

Цілком логічним у розгляді формування структур євангелічної церкви в Саксонії, та закріплення проведених перетворень в галузі освіти є розгляд автором саксонського церковного статуту 1580 року. Достатньо обґрунтованим є висновок автора про те, сфера освіти в умовах конфесіоналізації поставала одним із пріоритетів розвитку земельної держави.

Висновки дисертації є достатньо аргументованими, підтвердженими аналізом джерел.

Водночас, дисертація не позбавлена недоліків і містить деякі положення, що мають дискусійний характер і потребують уточнень та коректив.

В теоретико-методологічному розділі при визначенні поняття конфесіоналізації доцільно було б більш докладно сформулювати співвідношення її з Реформацією. Тим більше, що в історичній літературі до сих пір немає чіткої відповіді на питання, чи була вона етапом реформаційного процесу, чи самостійним феноменом.

У своєму дослідженні автор використовує матеріали двох томів фундаментального видання документів та епістолярій з церковної політики герцога Георга Саксонського, виданих на початку XX ст. Разом з тим, нещодавно було видано третій том, який можна було використати у дослідженні.

У підрозділі 2.1 автор беззаперечно стверджує про те, що перетворення Реформації на масовий рух, завершення Селянської війни сприяли консолідації сил князів, що знайшло свій вияв у створенні конфесійно-політичних союзів. На наш погляд, на ранніх стадіях Реформації коректно говорити про релігійно-політичні союзи, оскільки утворення євангелічної конфесії відбулося значно пізніше. Крім того, в реформаційному русі

тривалий час відбувалися дискусії та переговори про те, якою мала бути нова конфесія.

Автор ретельно проаналізував розбіжності та боротьбу різних релігійних угруповань всередині лютеранського табору, їх теологічні розбіжності у проведенні конфесіоналізації. В дисертації наголошується також на протистоянні лютеранського і католицького таборів. Однак автор оминає увагою існування та значну активність сил, які намагалися досягти компромісу між ними і провести помірковану реформу. Навіть в управлінні ярого противника Реформації герцога Георга були впливові прихильники такого компромісу. Вивчення цього аспекту важливо з огляду на те, що в історичній літературі проблема Реформи, як альтернативи Реформації та католицькій реакції, залишається недостатньо вивченою.

Автор досить часто посилається не те, що князівська влада намагалась поставити під свій контроль процес конфесіоналізації та церковне життя. Сама теза не викликає заперечень, однак не зовсім зрозумілим залишається питання про наявність спеціальних служб в структурі князівського правління, і, яку роль вони відігравали у формування територіальної державності. Тим більше, що на ранній стадії Реформації та конфесіоналізації виокремлюється групи князівських радників, які «спеціалізувалися» на вирішенні церковного питання. В такому разі потребує уточнення, чи були вони інтегровані в якості чиновників в окремі структури управлінського штату, чи діяли виключно за дорученнями князів.

В характеристиці та аналізі соціальної складової конфесіоналізації, автор наголошує на розвитку доброчинності як елементу церковного життя. Натомість церковна доброчинність не повністю відображає зміст соціальних перетворень, оскільки вже на ранніх стадіях Реформації поширюється практика створення «громадських кас», визначаються принципи політики підтримки бідного населення, що дає підстави стверджувати про перехід від середньовічної благодійності до модерної соціальної політики та системи захисту нижчих верств населення. Слід було б звернути увагу на те, що в католицьких територіях в цей період також створюються подібні структури.

Автор цілком слушно робить наголос на проведенні політики утвердження соціальної дисципліни та порядку, посилення контролю за нижчими верствами суспільства. Натомість має місце недооцінка перетворень в сфері судочинства, яку було проведено під впливом подій «революції простого народу». В численних настановах та інструкціях, адресованих візитаторам, наголошувалось на введенні і дотриманні принципу «справедливості» в судах, правового захисту «бідних людей».

Окремі поняття потребують більш коректного вживання. Більш точним, на наш погляд, говорити про релігійні «громади», а не про «общини».

Для визначення політики та влади князів автор широко вживає термінологію, в основу якої покладено принцип території. Водночас цей модерний термін не повністю відображає особливості тогочасного поділу Німеччини на землі з їхньою етнокультурною та історичною специфікою.

Всі ці зауваження і побажання не впливають на загальну позитивну оцінку рецензованої роботи. Дисертація С. А. Карікова є самостійним завершеним комплексним дослідженням важливої і маловивченої в історичній літературі теми написаним на основі широкого кола джерел. Результати дослідження в сукупності вирішують важливу наукову проблему в галузі всесвітньої історії.

Дисертація оформлена у відповідності з встановленими вимогами. Результати праці повністю викладені в монографії і статтях дисертанта, опубліковані у фахових журналах і наукових збірниках, апробовані на авторитетних наукових конференціях. Основні положення дисертації ідентичні з змістом автореферату.

Матеріали, положення, спостереження і висновки дослідження можуть бути використані при написанні підручників, навчальних посібників, спеціальних курсів з історії Реформації та гуманізму, лекційних курсів та монографій з всесвітньої історії, історії церкви, релігієзнавства, міжнародних відносин.

Все зазначене вище дає підстави вважати, що дисертація Сергія Анатолійовича Карікова відповідає вимогам п.п. 9, 10, 12, 13, 14 «Порядку присудження наукових ступенів», затверджених Постановою КМУ № 567 від 24.07.2013 р., зі змінами і доповненнями згідно з Постановою КМУ № 656 від 19.08.2015 р., Наказу МОН України № 40 від 12.01.2017 р., а її автор заслуговує присудження йому наукового ступеня доктора історичних наук за спеціальністю 07.00.02 – всесвітня історія.

Доктор історичних наук, професор
кафедри всесвітньої історії,
перший проректор,
проректор з науково-педагогічної роботи
Національного університету
«Чернігівський колегіум»
імені Т.Г.Шевченка

В.О.Дятлов

Підпис Дятлова В.О. (свідчує)
Начальник відділу кадрів

Л.Ф.Лук'яненко